

Κείμενα Οικονομικής & Διεθνοπολιτικής Ανάλυσης
κ-ΟιΔΑ

2018-3

Η αρχαία αθηναϊκή οικονομία: μια
επισκόπηση

Εμμανουήλ-Μάριος Οικονόμου

Η αρχαία αθηναϊκή οικονομία: μια επισκόπηση

Εμμανουήλ-Μάριος Οικονόμου

Διδάκτωρ και Πανεπιστημιακός Υπότροφος
Τμήματος Οικονομικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

1. Εισαγωγή

Η περίπτωση της αρχαίας Αθηναϊκής Δημοκρατίας, που αποτέλεσε την ιστορικά πρώτη δημοκρατική κοινωνία και κράτος έχει απασχολήσει σε σημαντικό βαθμό τη διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα τους τελευταίους τρεις αιώνες. Στην εν λόγω μελέτη εστιάζουμε στην μεταβολή της οργάνωσης των θεσμών της αθηναϊκής οικονομίας. Η έρευνα που παρατίθεται εδώ υποστηρίζει ότι η εξωτερική απειλή που οι αρχαίοι Έλληνες και ειδικότερα οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν τόσο στο Μαραθώνα το 490 π.Χ., όσο και στη Σαλαμίνα το 480 π.Χ., συνετέλεσαν στην ουσιαστική και ριζική αναθεώρηση πολλών πτυχών κοινωνικοοικονομικής οργάνωσης της πόλης τους. Επιπλέον υποστηρίζεται ότι μετά την απώθηση της περσικής απειλής, η Αθήνα μετασχηματίστηκε από μια αγροτική σε μια ναυτική και εμπορική οικονομία, το οποίο αποτελεί μια *διαρραγή της εξάρτησης διαδρομής* της από το παρελθόν.

Μέσα σε αυτό το νέο καθεστώς, προέκυψαν νέα και πιο αποτελεσματικά θεσμικά όργανα, τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο. Έτσι, η *“στροφή στη στρατηγική της θάλασσας”* οδήγησε σε μια σημαντική σταδιακή αναδιαμόρφωση της οργάνωσης της οικονομίας που κατά την Αρχαϊκή Περίοδο (750-508 π.Χ.) βασιζόνταν κυρίως στη αγροτική και τη γεωργική οικονομία, ενώ κατά την Κλασική Περίοδο, μετεξελίχθηκε με την δημιουργία “δευτερογενή” και “τριτογενή” τομέα παραγωγής, στη ναυτική ισχύ και το εμπόριο και σε μια ποικιλία από πολύ προχωρημένους οικονομικούς θεσμούς για την εποχή τους. Όλες αυτές οι καινοτομίες αμοιβαία ενισχύθηκαν και αλληλεπίδρασαν δημιουργικά με την εξέλιξη της δημοκρατίας που είχε ήδη επικρατήσει ως πολιτειακό μοντέλο διακυβέρνησης ήδη μέσα από τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη από το 508 π.Χ. και έπειτα.

2. Η περσική εισβολή και η “επιτυχής ανταπόκριση των Αθηναίων” μέσα από τη “στροφή στη στρατηγική της θάλασσας”.

Στις αρχές του πέμπτου αιώνα π.Χ., η Αθήνα ήταν ακόμα μια εσωστρεφής πόλη-κράτος και η μεγάλη πλειοψηφία των κατοίκων της ζούσε κατά κύριο λόγο από τη γεωργία. Είχε αναπτύξει κάποιες χαμηλής έντασης εμπορική δραστηριότητα, με μερικά εμπορικά πλοία, και πιθανώς κάποια πολεμικά πλοία αλλά σίγουρα δεν ήταν επ ουδενί μεγάλη εμπορική ή ναυτική δύναμη. Το 483/2 συνέβη ένα το εξής γεγονός: ανακαλύφθηκε στο Λαύριο μια νέα φλέβα ασημιού τόσο πλούσια που από τα έσοδά της το δημόσιο θα κάλυπτε όλες τις δαπάνες του, και θα υπήρχε σημαντικό πλεόνασμα. Ο Θεμιστοκλής πρότεινε αυτό το πλεόνασμα να χρησιμοποιηθεί για την χρηματοδότηση της ναυπήγησης 100 συν 100 τριήρων σε δυο χρόνια, με κόστος 1 τάλαντο (6000 δραχμές) ανά πλοίο καθώς τόσο οι Αθηναίοι όσο και οι υπόλοιποι Έλληνες λάμβαναν όλο και περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις προθέσεις των Περσών, που ήταν να ξεκινήσουν μια δεύτερη εισβολή στην Ελλάδα. Υπήρξε όμως και εναλλακτική πρόταση, ίσως από τον Αριστείδη και την συντηρητική παράταξη, που πρότεινε οι Αθηναίοι να μοιραστούν εξ' ίσου τα έσοδα, που θα ήταν 10 δραχμές για τον καθένα. Αυτές ήταν οι δύο προτάσεις του δημοψηφίσματος. Η επιλογή ήταν σαφής και απόλυτα κοστολογημένη: Δημόσιο αγαθό άμυνα, 100 τριήρεις με συνολικό κόστος 600.000 δραχμές, για δυο έτη, ή ατομική κατανάλωση 10 δραχμές το έτος για κάθε πολίτη.

Ωστόσο, ο Θεμιστοκλής έπρεπε αρχικά να πείσει τους Αθηναίους στην πολιτική αρένα. Κύριος πολιτικός αντίπαλος του ήταν ο Αριστείδης ο οποίος ήταν ο ηγέτης της συντηρητικής αριστοκρατικής μερίδας που υποστηρίζονταν κυρίως από τους ευκατάστατους γαιοκτήμονες και, ενδεχομένως, και από μεσαίου εισοδηματικού μεγέθους καλλιεργητές τα έσοδα των οποίων προέρχονταν από τη γεωργία. Από την άλλη πλευρά, ο Θεμιστοκλής υποστηρίχθηκε από τους χαμηλοεισοδηματίες θήτες, οι οποίοι μέχρι εκείνη την εποχή, είχαν περιορισμένα πολιτικά δικαιώματα: μπορούσαν να ψηφίσουν στη συνέλευση, αλλά αποκλείονταν από δημόσια αξιώματα. Ο Θεμιστοκλής σχεδίαζε να πείσει τους φτωχότερους θήτες να ψηφίσουν υπέρ του προγράμματος ναυπήγησής του υποσχόμενος σε αυτούς πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Στην πραγματικότητα ο Θεμιστοκλής υποσχέθηκε θέσεις εργασίας για τη ναυπήγηση του στόλου 200 πλοίων σε δύο χρόνια, έργο που απαιτούσε την ενεργοποίηση ενός σημαντικού ποσοστού εργατικού δυναμικού. Είναι λογικό να υποθεθεί ότι οι πολίτες που απολάμβαναν υψηλότερα εισοδήματα, όπως οι μεσο-εισοδηματίες αγρότες και οι εργαζόμενοι στις πόλη των Αθηνών, θα είχαν μικρότερο ζήλο να εγκαταλείψουν αυτά τα εισοδήματά τους για εργασθούν στην ναυπήγηση του στόλου. Έτσι, στην πραγματικότητα η πλειοψηφία των ατόμων που απασχολήθηκαν στη ναυπηγική βιομηχανία

προήλθε από την φτωχότερη τάξη, τους θήτες.¹ Ο Θεμιστοκλής διαπίστωσε ότι καθώς οι τριήρεις έπρεπε να είναι εξοπλισμένες με 200 άνδρες η κάθε μία, η καταλληλότερη πηγή επάνδρωσης της ήταν οι θήτες. Η τριήρης αποτελούνταν από πλήρωμα 200 ανδρών: 7 αξιωματικοί από την ανώτερη εισοδηματική τάξη, συμπεριλαμβανομένου του καπετάνιου που ονομάζονταν *τριήραρχος*, 10 *πεζοναύτες* πιθανώς προερχόμενους από την μεσαίου εισοδήματος τάξη των *οπλιτών*, 10 ναύτες, 4 τοξότες και 170 κωπηλάτες. Οι κωπηλάτες προέρχονταν από τη χαμηλή εισοδηματική τάξη, τους θήτες. Οι Αθηναίοι τελικά αποφάσισαν να εγκρίνουν την πρόταση του Θεμιστοκλή για την κατασκευή του στόλου. Η απόφαση αυτή μπορεί να ιδωθεί ως ζήτημα “δημόσιας επιλογής”, σε σύγχρονους οικονομικούς όρους: θυσία ιδιωτικής κατανάλωσης δέκα δραχμών για κάθε Αθηναίο υπέρ του δημόσιου συμφέροντος (άμυνα). Αυτή είναι η γνωστή ως “βούτυρο για όπλα” επιλογή. Εκ των υστέρων μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι Αθηναίοι επέλεξαν σοφά δεδομένου ότι ο στόλος αυτός, που περιλάμβανε τα 2/3 του συνόλου του ελληνικού στόλου, έσωσαν την Ελλάδα, την Ευρώπη και τον δυτικό κόσμο, καθώς νίκησε τον πανίσχυρο φοινικικό-περσικό στόλο στην κρίσιμη ναυμαχία της Σαλαμίνας (490 π.Χ.).

Για την κατασκευή του στόλου, οι Αθηναίοι εισήγαγαν την *τριηραρχία*, σύμφωνα με την οποία ένας πλούσιος Αθηναίος χρεώνονταν με τα λειτουργικά έξοδα μιας τριήρους για ένα χρόνο, την ίδια στιγμή ενεργώντας ο ίδιος και ως κυβερνήτης του πλοίου. Στην αρχή η τριηραρχία αναλαμβάνονταν από έναν πλούσιο Αθηναίο, αλλά κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα, οι περιορισμοί αυτού του συστήματος, οδήγησαν στην από κοινού ανάληψη κάθε τριηραρχίας από περισσότερα του ενός άτομου για κάθε ξεχωριστό πλοίο, μέσω του θεσμού των *συμμοριών*. Η τριηραρχία αποδείχθηκε μια επιτυχημένη μορφή συνεργασίας *Δημοσίου και Ιδιωτικού Τομέα* από οικονομική άποψη (Κυριαζής και Οικονόμου 2015).

3. Η ανάδειξη του εμπορίου και ο σταδιακός μετασχηματισμός της οικονομίας δια της δημιουργίας “δευτερογενούς” και “τριτογενούς” τομέων παραγωγής

Η ανάγκη για να αποκρουστεί ο περσικός στόλος οδήγησε στη δημιουργία της κατάλληλης υποδομής, έτσι ώστε να καταστεί το πρόγραμμα κατασκευής εφικτό. Νέοι τομείς παραγωγής προέκυψαν όπως: ξυλεία (για την κατασκευή των πλοίων, κουπιά, κλπ.), σιδηροκατασκευές (για τα κρουστικά έμβολα των πολεμικών πλοίων και ειδικά καρφιά, προκειμένου να συνδεθούν τα διάφορα μέρη των πλοίων κ.λπ.), βαφεία, μαγαζιά για σχοινιά, και μια ποικιλία των προϊόντων που σχετίζονταν με τον κλάδο της

---

¹ Για τα γεγονότα αυτά, καθώς και τα παρακάτω, δείτε μεταξύ άλλων το Kyriazis and Zouboulakis (2004) και εκτενή ανάλυση στα Κυριαζής και Οικονόμου (2015) και Οικονόμου (2018, υπό έκδοση).

ναυτιλίας, όπως πίσσα, κάνναβη, λινάρι, σίδηρος, καθώς και η σημαντική αναβάθμιση της υπάρχουσας υποδομής σε ναυπηγεία, αγκυροβόλια, θαλάσσιες εγκαταστάσεις και ναυστάθμους κ.λπ.

Στη συνέχεια, ακολούθησε το επόμενο βήμα: αφού η εξωτερική απειλή άρχισε να ξεθωριάζει, όλη αυτή η υποδομή δεν τέθηκε σε αχρηστία. Το δημοκρατικό πνεύμα της καινοτομίας οδήγησε τους Αθηναίους να την εκμεταλλευτούν ώστε να κάνουν την πόλη τους πλουσιότερη και ισχυρότερη. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι μετά την απώθηση των Περσών, οι Αθηναίοι ανέλαβαν την ηγεσία του ελληνικού κόσμου μαζί με τους Σπαρτιάτες. Οι Αθηναίοι δημιούργησαν τη λεγόμενη Α' Αθηναϊκή Συμμαχία (Δηλιακή Συμμαχία) κατά τη διάρκεια του 478-404 π.Χ. Έτσι, η Αθήνα είχε πράγματι καταφέρει να ενσωματώσει ένα μεγάλο μέρος της περιοχής της Ανατολικής Μεσογείου σε ένα ολοκληρωμένο ενιαίο σύστημα οικονομικής συνεργασίας και ασφάλειας μέσω του ισχυρού στόλου της. Το εμπόριο σε όλο αυτό το ενοποιημένο σύστημα οικονομικής συνεργασίας άνθισε γρήγορα.

Οι αθηναϊκές εξαγωγές προς τα εμπορευόμενα με αυτή κράτη αφορούσαν, μεταξύ άλλων, ελαιόλαδο, μέλι από τον Υμηττό, κρασί, αγροτικά προϊόντα, προϊόντα χειροτεχνίας και μεταποίησης, όπως κεραμικά σκεύη, έπιπλα, μαρμάρινα και χάλκινα αγάλματα, σιδερένια, χάλκινα οικιακά σκεύη, όπλα και κοσμήματα. Σύμφωνα με ορισμένες εκτιμήσεις (Cohen 1997) για την κάλυψη των αναγκών σε σιτηρά απαιτούνταν η εισαγωγή ετήσιου αριθμού φορτίων 600 πλοίων ύψους 3000 μεδίωνων (120 τόνοι) ανά φορτίο πλοίου. Η συνολική αξία από την εμπορική δράση συναλλαγών έχει υπολογιστεί σε τουλάχιστον 13.8 εκατομμύρια δραχμές ή 2300 ταλέντα ανά έτος ένα κολοσσιαίο ποσό.

Μόλις ο δευτερογενής τομέας της οικονομίας άρχισε να διαμορφώνεται και ο όγκος του εμπορίου άρχισε να αυξάνεται, οι Αθηναίοι ήταν αρκετά ευέλικτοι ώστε να καταλάβουν ότι έπρεπε να αναπτύξουν νέους θεσμικούς μηχανισμούς υπέρ του εμπορίου. Έτσι, η αθηναϊκή πολιτεία προχώρησε σε μια σειρά από περαιτέρω βήματα. Κατά πρώτον, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας και η προστασία τους επεκτάθηκε περαιτέρω κατά την περίοδο της δημοκρατίας (Κυριαζής και Οικονόμου 2015). Για την σύγχρονη οικονομική θεωρία, η προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας θεωρείται ως ένα από τα πιο σημαντικά προαπαιτούμενα και αξιώματα, που εξασφαλίζουν την ευημερία ενός σύγχρονου κράτους (Hodgson 2015a). Σε περίπτωση παραβίασης της περιουσίας του, ένας πολίτης είχε το δικαίωμα να μηνύσει αυτόν που ευθύνονταν για την παράβαση. Το σύστημα των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας ήταν τόσο προηγμένο, ώστε οι πολίτες είχαν το δικαίωμα ακόμα και να μηνύσουν το ίδιο το κράτος σε περίπτωση που αντιμετώπιζαν καταστάσεις παραβίασης εξαιτίας του. Ο Cohen (1997) έδειξε πειστικά, ότι όπως οι Αθηναίοι, έτσι και οι Αθηναίες μπορούσαν όμοια να κατέχουν ιδιοκτησία, και ακόμη κάποιες είχαν αποδειχθεί επιτυχημένες ως επιχειρηματίες και ως τραπεζίτες.

Ένα άλλο σημαντικό ζήτημα έχει να κάνει με την εισαγωγή αξιόπιστου νομίσματος ως μέσου για την εκτέλεση αποτελεσματικών οικονομικών συναλλαγών. Οι αθηναϊκές γλαύκες εισήχθησαν περίπου το 650 π.Χ. Το αθηναϊκό κράτος, εισήγαγε χιλιάδες αξιόπιστων νομισμάτων, συμπεριλαμβανομένων των υποδιαιρέσεων τους, ώστε να καταστεί εφικτή κάθε είδους συναλλαγή (υψηλότερης ή χαμηλότερης αξίας). Τα αθηναϊκά νομίσματα, όπως το διάσημο *τετράδραχμο*, είχαν εσωτερική αξία όπως όλα τα νομίσματα κατά την αρχαιότητα, και ήταν πολύ αξιόπιστα και καθαρά όσον αφορά το περιεχόμενο του ασημιού τους, συνεπώς γρήγορα κατέστησαν το διεθνώς αποδεκτό νόμισμα της εποχής.

Το γεγονός ότι η Αθήνα και πολλές άλλες ελληνικές πόλεις-κράτη χρησιμοποιούσαν αξιόπιστα νομίσματα οδήγησε σε αυτό που είναι γνωστό στη σύγχρονη οικονομία, ως μείωση του συναλλακτικού κόστους. Κατά τη διάρκεια του 375/4 π.Χ. ο Νικοφών εισήγαγε τον λεγόμενο *Νομισματικό Νόμο* του, βάσει του οποίου όλα τα “καλά” ξένα νομίσματα (σωστής περιεκτικότητας σε άργυρο) μπορούσαν να κυκλοφορούν στην αθηναϊκή οικονομία μαζί με τις αθηναϊκές γλαύκες και οι έμποροι, μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν τα ξένα αυτά νομίσματα για τις συναλλαγές τους χωρίς να χρειάζεται να τα ανταλλάξουν με αθηναϊκά χρήματα, υπό την προϋπόθεση ότι αυτά τα ξένα νομίσματα δεν ήταν κίβδηλα. Σε περίπτωση αμφιβολίας σχετικά με την “καθαρότητα” του περιεχομένου των ξένων νομισμάτων υπήρχαν οι *δοκιμαστές*, που ήταν κρατικοί λειτουργοί και οι *αργυραμοιβοί* που ήταν ιδιώτες και διέθεταν πάγκους στους χώρους της αγοράς της Αθήνας και το λιμάνι του Πειραιά, ώστε αν ένα από τα ιδιωτικά συμβαλλόμενα μέρη είχε αμφιβολίες σχετικά με την καθαρότητα των ξένων νομισμάτων, εξέταζαν την καθαρότητά τους. Εάν διαπιστώνονταν ότι ήταν αυθεντικά, η εμπορική συναλλαγή θα μπορούσε να προχωρήσει με κρατική εγγύηση. Αν το εξεταζόμενο νόμισμα χαρακτηριζόταν ως μη καθαρό (κίβδηλο) τα νομίσματα κατάσχονταν και αποσύρονταν από την αγορά. Ο νόμος του Νικοφώντος συνεισέφερε καταλυτικά στη μείωση του κόστους συναλλαγών και δημιούργησε εμπιστοσύνη στην εμπορική δράση.

Επιπλέον, σύμφωνα με τη σύγχρονη οικονομική βιβλιογραφία, η προστασία των εμπορικών συμφωνιών και συμβάσεων είναι ζωτικής σημασίας ώστε οι εμπορικές συναλλαγές να διενεργούνται με αξιοπιστία (Hodgson 2015b). Ο Cohen (1973: 158-198) αναφέρει μια ποικιλία περιπτώσεων προστασίας των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και των εμπορικών συμβάσεων που έχουν να κάνουν με το δίκαιο της θάλασσας. Υποστηρίζει ότι σε κάποιο σημείο κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα π.Χ., ειδικά δικαστήρια δημιουργήθηκαν στην Αθήνα για να ασχοληθούν αποκλειστικά με εμπορικές υποθέσεις ναυτικής φύσεως, προφανώς αντικαθιστώντας το προγενέστερο σύστημα των *ναυτοδικών*. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η χρήση των γραπτών συμβάσεων ήταν μια συνήθη εμπορική πρακτική. Ο Cohen (1973: 93) υποστηρίζει, επίσης, ότι οι ένορκοι και οι δικαστές επιλέγονταν μεταξύ ατόμων με εμπειρία

για να χειριστούν τέτοιου είδους περιπτώσεις. Η ετυμηγορία έβγαινε μέσα σε ένα μήνα, ώστε η δικαιοσύνη να αποδίδεται γρήγορα και άμεσα μεταξύ των διαδίκων.

Οι νόμοι του αθηναϊκού κράτους ήταν είχε χαραγμένοι σε διάφορους δημόσιους χώρους της Αθήνας, όπως στο δικαστήριο Αρείου Πάγου και στην Ακρόπολη, ώστε να είναι δυνατόν να γίνουν γνωστοί σε όλους τους πολίτες. Στα τέλη του πέμπτου αιώνα αντίγραφα των νόμων κρατούνταν σε δημόσια κτίρια. Τον τέταρτο αιώνα μια μεγάλη συλλογή από επίσημα έγγραφα, συμπεριλαμβανομένων των νόμων βρίσκονταν στο μητρώο, έναν αρχαίο ελληνικό ναό αφιερωμένο στη μητέρα θεά. Ένα ειδικό θεσμικό όργανο που ονομάζονταν *νομοφύλακες* ήταν υπεύθυνο για την ασφάλεια και την προστασία αυτών των γραπτών νόμων από πλαστογραφία, απώλεια ή ζημία των επιγραφών σε δημόσιους χώρους.

Ένα σχόλιο πρέπει να γίνει αναφορικά και με το ρόλο των τραπεζών, δεδομένου ότι οι τραπεζικές δραστηριότητες συνδέονται στενά με την εφαρμογή των εμπορικών συμβάσεων και την προστασία της ιδιοκτησίας. Στην Αθήνα, υπήρχαν μια σειρά από πλούσιους άνδρες που προσέφεραν διάφορες τραπεζικές υπηρεσίες σε Αθηναίους και ξένους πολίτες. Οι τραπεζικές υπηρεσίες κάλυπταν ένα ευρύ φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως η προσφορά δανείων, η φύλαξη τιμαλφών (ενδεχομένως ως εγγύηση για παροχή δανείων), ενώ οι τράπεζες αναλάμβαναν την πληρωμή πελατών τους που βρίσκονταν στο εξωτερικό σε εμπορικές δραστηριότητες, λειτουργώντας κατά αυτό τον τρόπο ως εγγυητές υπέρ τους. Κατά τη διάρκεια του τέταρτου αιώνα, οι πλουσιότεροι Αθηναίοι δεν ήταν πλέον γαιοκτήμονες, αλλά “επιχειρηματίες” (Kyriazis 2009). Τριάντα τραπεζίτες είναι γνωστοί ονομαστικά, όπως ο Φορμίων. Τέλος, σε σχέση με τις τραπεζικές και τις εν γένει εμπορικές δραστηριότητες, πιστοποιείται επίσης η ύπαρξη ασφαλιστικών και ανωνύμων-συμμετοχικών εταιρειών που αποσκοπούσαν στο κέρδος, έτσι ώστε να καταστεί η εμπορική δραστηριότητα ευκολότερη (Cohen 1997; Reed 2003).

4. Συμπεράσματα

Το 483/2 π.Χ. οι Αθηναίοι βρήκαν μια μεγάλη φλέβα αργύρου στη Μαρώνεια στα μεταλλεία του Λαυρίου. Ο Θεμιστοκλής, ο αρχηγός του δημοκρατικού κόμματος έπεισε τους Αθηναίους πολίτες στην Εκκλησία του Δήμου να “επενδύσουν” τα χρήματά τους υπέρ του δημόσιου αγαθού άμυνα έναντι περισσότερης ιδιωτικής κατανάλωσης. Έτσι δημιουργήθηκε ο στόλος που νίκησε στη Σαλαμίνα. Προκειμένου να αποκρούσουν τους Πέρσες, οι Έλληνες, και πιο συγκεκριμένα οι Αθηναίοι, επέλεξαν, τη “στροφή στη στρατηγική της θάλασσας” και έκαναν ένα κολοσσιαίο πρόγραμμα ναυπηγικής βιομηχανίας, (το οποίο μπορεί να θεωρηθεί ως κενσισιανής έμπνευσης με μια σύγχρονη ερμηνεία. Αλλά η “στροφή στη θάλασσα” εξελίχθηκε σε μια διαδικασία αναδιαμόρφωσης της αθηναϊκής οικονομίας προς μια καλά οργανωμένη εγχρήματη οικονομία, με πολλά σύγχρονα χαρακτηριστικά ελεύθερης

οικονομίας, ιδιαίτερα αναπτυγμένη για τα δεδομένα της εποχής της στο δευτερογενή και τον τριτογενή τομέα παραγωγής. Η αθηναϊκή οικονομία υιοθέτησε στην πράξη μια σειρά από θεσμικά οικονομικά εργαλεία όπως προστασία των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, αξιόπιστο νόμισμα, προστασία των εμπορικών συμβάσεων, αποτελεσματικό τραπεζικό τομέα, ασφαλιστικές και πρότυπες ανώνυμες-συμμετοχικές εταιρίες και επιπλέον, αποτελεσματικό δικαστικό σύστημα που προστάτευε όλες τις εμπορικές συναλλαγές. Συνεπώς, η αρχαία αθηναϊκή οικονομία εξάσκησε στην πράξη πολλά σύγχρονα θεσμικά οικονομικά εργαλεία που σχετίζονται με τη λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή σήμερα.

Βιβλιογραφία

Ελληνική βιβλιογραφία

Κυριαζής, Ν. & Οικονόμου Ε.Μ.Α. (2015). *Δημοκρατία και οικονομία. Μια αναλυτική ιστορία της δημοκρατίας από την γέννηση της μέχρι σήμερα*. Αθήνα: Ενάλιος.

Οικονόμου, Ε.Μ. (2018, υπό έκδοση). *Οικονομία, πόλεμος και θεσμοί: Η αρχαία Αθήνα από την Αρχαϊκή ως την Κλασική Περίοδο (750-323 π.Χ.)*. Αθήνα: Ενάλιος.

Ξένη βιβλιογραφία

Cohen, E. E. (1973). *Ancient Athenian maritime courts*. Princeton: Princeton University Press.

Cohen, E. E. (1997). *Athenian economy and society: a banking perspective*. Princeton: Princeton University Press.

Hodgson, G. M. (2015a). Much of the ‘economics of property rights’ devalues property and legal rights, *Journal of Institutional Economics*, 11(4): 683 – 709.

Hodgson, G. M. (2015b). *Conceptualizing capitalism: institutions, evolution, future*. Chicago: University of Chicago Press.

Kyriazis, Ν. & Zouboulakis, Μ. (2004). Democracy, sea power and institutional change: An economic analysis of the Athenian naval law, *European Journal of Law and Economics*, 17: 117-132.

Kyriazis, Ν. (2009). Financing the Athenian state: Public choice in the age of Demosthenes, *European Journal of Law and Economics*, 27(2): 109-127.

Reed, C. M. (2003). *Maritime traders in the ancient Greek world*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sickingler, J. P. (2004). “The laws of Athens: publication, presentation, consultation”, in E.M. Harris & L. Rubinstein, (eds.), *The Law and the Courts in Ancient Greece* (pp. 93-109). London: Duckworth.